

Edward Kołodziej

Zmiany w zasobie Archiwum Akt Nowych

Kiedy ponad 20 lat temu ukazał się drukiem „Przewodnik po zasobie Archiwum Akt Nowych”¹ zasób AAN — 493 zespoły i zbiory — liczył 660 tys. jednostek (teczek, tomów, poszytów), co stanowiło ok. 6,25 km półek. Obecnie zbiory archiwum (1582 zespoły) wzrosły do ponad 1 mln jednostek, co stanowi ok. 14 km półek. Tak więc zasób AAN w ciągu tego czasu wzrósł ponad dwukrotnie; zwiększyła się także liczba personelu — do 76 osób. Wprawdzie nadal ok. 50 proc. zespołów posiada prowizoryczną ewidencję sporządzoną w archiwach zakładowych, ale stan tych spisów zdawczo-odbiorczych jest znacznie lepszy niż przed laty i umożliwia swobodne korzystanie z tej grupy akt.

AAN nie zdobyło się jeszcze na opracowanie suplementu do „Przewodnika”, ale pracownicy archiwum opublikowali szereg pomocy archiwalnych, które ułatwiają orientację w części zasobu. O ile w poprzednim okresie opublikowano jedynie inwentarz Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa², o tyle po 1973 r. drukiem ukazało się 21 inwentarzy i informatorów tematycznych³. Znacznie wzrosła też liczba artykułów informacyjnych opublikowanych w wydawnictwach zbiorowych i w czasopismach naukowych⁴. Wydaje się jednak, że dla użytkowników archiwum,

---

¹ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, opracowanie zbiorowe pod red. M. Motas, Warszawa 1973.

² *Inwentarz akt Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa 1918-1922*, oprac. M. Motas, Warszawa 1965.

³ *Inwentarz akt Poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej w Pradze (1922) 1932-1939*, oprac. D. Filar, Warszawa 1974; *Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie (1916) 1919-1945*, oprac.: A. Piber, M. Wróblewski, Warszawa 1974; *Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu (1917) 1919-1938*, oprac. M. Tarkowski, Warszawa 1975 (dwa ostatnie inwentarze zostały uzupełnione dopływami w latach osiemdziesiątych); *Inwentarze akt konsulatów polskich w Niemczech 1919-1939*, oprac. E. Kołodziej, Opole 1983; *Inwentarz akt Władysława Sikorskiego 1894-1940*, oprac. A. Pałasiewicz, A. Piber, K. Sikorski, Warszawa 1983; *Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie z lat (1919) 1920-1939 (do 1934 roku Poselstwa)*, oprac. E. Kołodziej, Warszawa-Łódź 1990; *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 r. przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, oprac. E. Kołodziej, Warszawa 1981; E. Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865-1939. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa-Kraków 1988; *Polski ruch robotniczy. Informator o materiałach źródłowych z lat 1900-1950 przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, oprac. E. Kołodziej, A. Pałasiewicz, Warszawa 1985.

⁴ Por. m.in. E. Kołodziej, A. Pałasiewicz, *Źródła do dziejów ruchu zawodowego w zbiorach Archiwum Akt Nowych (1908-1955)*, „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” 1983, nr 1-2, s. 118-136; E. Kołodziej, *Źródła do dziejów Polaków na Warmii, Powiślu i Mazurach oraz IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech w okresie międzywojennym przechowywane w Archiwum Akt Nowych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1983, nr 1, s. 99-107; Tegoż, *Źródła do dziejów harcerstwa na obczyźnie przechowywane w Archiwum Akt Nowych oraz w innych archiwach*

głównie historyków dziejów najnowszych, byłoby pożyteczne krótkie omówienie najciekawszych nabytków AAN z ostatniego dwudziestolecia.

Archiwum Akt Nowych, jedno z trzech centralnych archiwów państwowych podległych Naczelną Dyrekcji Archiwów Państwowych, w roku bieżącym obchodzi 75. rocznicę swego powstania. Archiwum zostało utworzone dekretem Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. Do głównych zadań archiwum, podległego Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, należało od początku gromadzenie akt pozostałych po okupujących Królestwo Polskie wojskach niemieckich i austro-węgierskich. Dlatego też nadano mu nazwę „Archiwum Wojskowe”. Ponieważ Ministerstwo Spraw Wojskowych nie chciało się zgodzić na przekazanie akt wojskowych oddziałów rosyjskich ani polskich i utworzyło wkrótce potem Centralne Archiwum Wojskowe, oprócz nazwy „Archiwum Wojskowe” używano też nazw: „Archiwum Aktów Okupacyjnych Niemieckich i Austriackich” bądź „Archiwum Aktów Pookupacyjnych”. Kiedy w 1928 r. Centralne Archiwum Wojskowe zmieniło swą nazwę na „Archiwum Wojskowe”, kierownictwo MWRiOP, aby uniknąć zamieszania, nadało w 1930 r. swemu „Archiwum Wojskowemu” nazwę „Archiwum Akt Nowych”.

Zmiana nazwy była zresztą uzasadniona, gdyż do archiwum w coraz większym procencie trafiały akta cywilne nie tylko byłych okupantów, ale też urzędów i organizacji działających w Polsce niepodległej. W 1926 r., gdy siedziba archiwum mieściła się przy ulicy Długiej 13, jego zasób liczył już ponad 2 km półek. Były tam m.in. akta: Szefa Administracji przy Generalnym Gubernatorze Warszawskim, Generalnego Gubernatora Warszawskiego, Zarządu Poczty i Telegrafów, Państwowej Komisji Odszkodowań, Krajowego Urzędu Zbożowego, Policji Polowej, Generalnego Gubernatora Lubelskiego, Urzędu Górniczego w Dąbrowie Górniczej i część akt Intendencji IV Armii Austro-Węgierskiej. Ogromna część akt była w stanie nieuporządkowanym, a 4-osobowy personel, pod kierownictwem dr. Józefa Stojanowskiego, zajmował się głównie wyszukiwaniem dokumentów potrzebnych do rewindykacji i odszkodowań.

W latach trzydziestych do Archiwum Akt Nowych napłynęło wiele akt przekazanych przez polskie urzędy centralne, m.in. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Opieki Społecznej, oraz rewindykowane akta centralnych urzędów wiedeńskich dotyczące b. zaboru austriackiego. Wobec zwiększenia zasobu do ok. 8-10 km, AAN przeniosło swą główną siedzibę do budynku przy ulicy Górskiego 9 (Szpitalnej 8).

W czasie okupacji hitlerowskiej AAN, przeniesione do budynku Szkoły Głównej Handlowej, przejęło szereg registratur zlikwidowanych urzędów polskich, utraciło jednak część akt wywiezionych przez Niemców do Rzeszy.

Od początku 1944 r., w obawie przed zniszczeniem akt w czasie działań wojennych, pracownicy AAN przewieźli niewielką część zasobu na Żoliborz do fortu Sokolnickiego. Wybuch powstania warszawskiego uniemożliwił dalszą ewakuację akt. Już po zakończeniu walk w Warszawie 3 listopada 1944 r. Niemcy podpalili budynek przy ul. Rakowieckiej w wyniku czego 97 proc. zasobu AAN uległo zniszczeniu⁵.

---

państwowych, w: *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912-1992*, pod red. M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 1992, s. 21-28; W. Janowski, *Akta organizacji młodzieżowych z lat 1944-1991. Rozmieszczenie, stan zachowania, system kancelaryjny, metody porządkowania, zarys problematyki*, „Archiwista” 1992, nr 87, s. 1-16.

⁵ M. Motas, *Zarys dziejów Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, w: *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, s. 16, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 4, poz. 183; J. Stojanowski, *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. II, *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa 1956, s. 278-280 i nast.; AAN, *Registratura własna*, sygn. 20, Sprawozdanie z działalności Archiwum Aktów Okupacyjnych na czas do 30 listopada 1921 r.; tamże, sygn. 15, Odpowiedź

Po zakończeniu wojny ocalałe akta AAN znalazły się pod opieką Archiwum Głównego Akt Dawnych (którego akta także w ogromnym procencie zostały zniszczone w 1944 r.). Reaktywowanie AAN nastąpiło dopiero we wrześniu 1948 r.; siedziba archiwum mieściła się w forcie Sokolnickiego, zaś dyrektorem pozostał J. Stojanowski. Ostatecznie uratowane z pożogi wojennej akta władz niemieckich i austro-węgierskich z lat I wojny światowej przejął AGAD (do jego budynku przy ul. Długiej 7 przeniosło się potem AAN), zaś akta z terenu województwa warszawskiego przejęło nowo powstałe Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Warszawie. Pierwszy powojenny statut z 1952 r. m.in. przewidywał, że do głównych zadań AAN będzie należało gromadzenie materiałów archiwalnych powstałych po 1918 r. w wyniku działalności władz naczelnych i instytucji centralnych państwa.

Statut z 1952 r. przewidywał istnienie w AAN czterech oddziałów; wobec szybkiego napływu akt i rozszerzenia zadań AAN, w 1953 r. nowy statut zmienił organizację archiwum. Odtąd przez następne 25 lat działały w AAN oddziały: I — akt władz naczelnych i instytucji centralnych z lat 1918-1939, II — akt instytucji społecznych i działaczy politycznych z lat 1918-1939, III — akt z okresu II wojny światowej, IV — akt władz i instytucji centralnych PRL, V — akt gospodarczych, VI — prac organizacyjno-inspekcyjnych (ten ostatni wkrótce został zlikwidowany, a na jego miejsce powołano oddział kartografii i dokumentacji technicznej, nieco później zniesiono Oddz. III).

Zarządzeniem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z lutego 1979 r. AAN otrzymało nowy statut, w którym całkowicie zmieniono funkcje poszczególnych oddziałów; odtąd Oddział I zajmuje się wyłącznie porządkowaniem zasobu, Oddział II — współpracą z archiwami zakładowymi centralnych urzędów państwowych, Oddział III — przechowywaniem zasobu, Oddział IV — udostępnianiem zasobu, wreszcie Oddział V — informacją naukową i popularyzacją zasobu. Zarządzeniem NDAP z czerwca 1992 r. utworzono w AAN Oddział VI — konserwacji i reprografii⁶.

Statut AAN, a przede wszystkim ustawa archiwalna z 1983 r. przyniosły także nieco zmian w pracy archiwum. AAN nie mogło już teraz domagać się przekazywania akt organizacji politycznych, społecznych, zawodowych, kulturalnych i sportowych. Tylko w wypadku, gdy organizacje takie ulegały likwidacji i nie posiadały prawnych następców, ich zasób aktowy mogło przejąć AAN (dotyczy to zarządów głównych i władz naczelnych). Zgodnie z wymogami ustawy archiwalnej AAN gromadzi przede wszystkim akta centralnych organów władzy i administracji państwowej, wytworzone 25 lat temu i udostępnia je po następnych 5 latach. Udostępnianie akt „młodszych” niż 30-letnie jest możliwe w wyjątkowych wypadkach i tylko wtedy, gdy nie narusza to prawnie chronionych interesów państwa. W odniesieniu do akt prywatnych okres „ochronny” może być wydłużony na życzenie właściciela akt zdeponowanych w archiwum.

Przekazywanie akt centralnych organów władzy i administracji państwowej odbywa się w zmiennym rytmie; z reguły każda reorganizacja bądź wstrząsy społeczne i polityczne powodują zwiększenie napływu materiałów archiwalnych do AAN. Tak np. w wyniku realizacji uchwały Rady Ministrów z 30 listopada 1981 r. o likwidacji zjednoczeń do AAN w ciągu niespełna roku trafiło kilkadziesiąt dużych zespołów akt zjednoczeń i przechowywanych w ich archiwach akt

---

na ankietę MWRIOP z 1926 r., pismo J. Stojanowskiego z 3 marca 1928 r.; tamże, sygn. 63, Sprawozdanie z czynności Archiwum Akt Nowych za rok 1930, tamże, sygn. 112, Plan pracy AAN na okres od 15 listopada 1942 do 1 maja 1943, tamże, sygn. 117, Notatka z 21 czerwca 1944.

⁶ AAN, Registratura własna, sygn. 8, Pismo Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 12 lutego 1952 r.; tamże, statut AAN z 15 maja 1952 r.; M. Motas, *Zarys dziejów...*, s. 17.

zarządów, central i zakładów produkcyjnych. W ogromnej większości wartość tych akt jest niewielka; przeważnie korzysta się z nich po to by wystawić zaświadczenia dla pracowników (dla ZUS).

Nieco interesującego materiału znajduje się m.in. w aktach Zjednoczenia Przedsiębiorstw Wydawniczych „Naczelny Zarząd Wydawnictw”. Zjednoczenie to, powołane uchwałą Rady Ministrów z 7 grudnia 1966 r. „w sprawie zasad organizacji i funkcjonowania zjednoczeń przemysłowych” oraz na podstawie uchwały Rady Ministrów z 20 marca 1970 r. kierowało pracą 19 wydawnictw. Był to jeszcze jeden przykład zastosowania przepisów regulujących zarządzanie przemysłem do spraw kultury.

Po wprowadzeniu w grudniu 1981 r. stanu wojennego rozpoczęto wielką akcją zawieszania i rozwiązywania różnego rodzaju organizacji i stowarzyszeń opanowanych przez opozycję solidarnościową. Jednocześnie uległo likwidacji szereg organizacji prorządowych oraz instytucji mało efektywnych. Akta wielu z nich, w całości bądź w części, trafiły do AAN, m.in. Zarządu Głównego Związku Polskich Artystów Plastyków z lat 1945-1983 (ok. 57,5 m), Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich w Warszawie z lat 1945-1982 (ok. 50 m), Stowarzyszenia Klubów Wiedzy Społeczno-Politycznej „Rzeczywistość” z lat 1982-1983 (ok. 0,12 m), Biura Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego z lat 1952-1983 (dopływ o rozmiarach ok. 12 m), Stowarzyszenia Wynalazców i Racjonalizatorów PRL z lat 1980-1981 (0,42 m), Instytutu Planowania z lat 1965-1982 (32 m). Do AAN nie trafiły natomiast akta władz centralnych NSZZ „Solidarność”.

Akta rozwiązanych organizacji i instytucji mają różną wartość; niekiedy pozwalają jedynie dotrzeć do wydawnictw i prasy zagranicznej niedostępnych w bibliotekach publicznych (por. zespół akt Instytutu Badania Współczesnych Problemów Kapitalizmu).

W tymże okresie AAN udało się przełamać opór niektórych instytucji i przejąć część ich zasobu aktowego z lat poprzednich. Tak np. zespół akt Urzędu Rady Ministrów, liczący początkowo 5 m (109 jednostek: protokółów posiedzeń Rady Ministrów z lat 1945-1952 i akt dot. repatriacji i ewidencji ludności), w latach 1981-1991 wzrósł do 79 m (ponad 3,4 tys. jednostek). Pozyskano m.in. akta sekretariatów wicepremierów: W. Gomółki (z lat 1945-1948), S. Jędrzychowskiego (1952-1955), H. Chełchowskiego (1950-1951), Biura Prawnego z lat 1945-1972, Biura Prasy i Informacji (1950), Biura Centralnej Komisji Wydawniczej (1949-1951), Biura Społeczno-Administracyjnego (1950-1951), Oficera do Zadań Specjalnych (1945) i Urzędnika do Zadań Specjalnych (1946-1948) — te dwie ostatnie komórki zajmowały się m.in. interwencjami w sprawach aresztowanych przez Armię Radziecką i NKWD obywateli polskich.

W 1982 r. AAN otrzymało pierwszą partię akt Sądu Najwyższego (ok. 2,8 m). W wyniku następných dopływów zespół ten obecnie wzrósł do 54 m (ok. 16 tys. jednostek); są to głównie materiały Izby Karnej z lat 1945-1968; znacznie mniej akt pochodzi z Izby Cywilnej, Sądu Dyscyplinarnego Wyższego, Izby do Spraw Adwokatury i Naczelnej Komisji Weryfikacyjnej. W Aktach Biura Prezydyjalnego z lat 1945-1966 znajdują się m.in. protokoły z posiedzeń Sądu Najwyższego.

Niezależnie od istniejącego w AAN zespołu akt Najwyższej Izby Kontroli z lat 1949-1952, pozyskano nowy zespół NIK z lat 1957-1971 (instytucja ta nie działała w latach 1953-1956). Zespół NIK z lat 1957-1971 zawiera głównie dokumentację kontroli przeprowadzanych w poszczególnych gałęziach gospodarki i administracji, m.in. w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.

W 1989 r., po wygraniu przez opozycję solidarnościową wyborów do Sejmu i Senatu, a następnie po utworzeniu rządu T. Mazowieckiego, nastąpił kolejny, znacznie jednak większy napływ akt do Archiwum Akt Nowych. Przekazane przez Archiwum MSW duże partie akt (nowe zespoły oraz dopływy do zespołów już istniejących w AAN) znacznie wzbogaciły zasób AAN dotyczący okresu międzywojennego. Wśród 1115 teczek (16 m) akt przedwojennego MSW najciekawsze są akta Departamentu Politycznego; m.in. zarządzenia i instrukcje z lat 1919-1939 dotyczące stanu bez-

pieczeństwa, polityki karno-administracyjnej, zwalczania organizacji wywrotowych, rozruchów i szpiegostwa (sygn. 972-993). Następnie w inwentarzu książkowym (przekazanym z Archiwum MSW wraz z aktami) opisano teczki dotyczące prawnych podstaw działalności urzędów państwowych i policji, aktywności Biura Wywiadowczego MSW, konfidentów i agentów policyjnych (sygn. 994-1007). Grupę następną tworzą projekty zarządzeń i instrukcji na wypadek wojny; pierwszy tego typu dokument to instrukcja Rady Ministrów z 1920 r. nakazująca ewakuację urzędów cywilnych w obliczu ofensywy bolszewickiej; ostatni — to plan ewakuacji Warszawy w 1939 r. (sygn. 1010). W dziale „sprawozdawczość” znajduje się szereg okresowych sprawozdań z działalności partii i stronnictw politycznych, związków zawodowych, stowarzyszeń itp. z lat 1921-1939 (sygn. 1017-1054). Grupa akt zatytułowana „Działalność partii i stronnictw politycznych” dotyczy głównie organizacji komunistycznych, żydowskich oraz ukraińskich (sygn. 1055-1070). O mniejszościach narodowych informują też teczki sygn. 1073-1075, a o sprawach wyznaniowych teczka sygn. 1076. Kolejna grupa akt dotyczy strajków, sabotaży i bezrobocia (sygn. 1077-1078), wyborów (sygn. 1079-1081), inwigilacji i represji (sygn. 1082-1085), przestępczości kryminalnej (sygn. 1086-1089), wreszcie akta Biura Wojskowego MSW zawierają materiały dotyczące spraw mobilizacji i obrony cywilnej (sygn. 1098-1106). Największą grupę akt stanowią jednak akta personalne pracowników MSW (spisy, wykazy, teczki osobowe; sygn. 1-971).

W tym samym czasie (październik 1989 r.) Archiwum MSW przekazało także 15 m akt Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie z lat 1918-1939. Warto tu wspomnieć, że uporządkowany w AAN w 1972 r. zespół o tej nazwie liczył tylko 5,2 m (345 j.) — obie części zespołu zostały rewindykowane z ZSRR. W przekazanym wraz z aktami inwentarzu książkowym opisano dość dokładnie wszystkie jednostki archiwalne; na początku zinwentaryzowano akta Inspekcji z lat 1922-1939 (przepisy prawne, protokoły i raporty z kontroli; sygn. 1-20). Wydział I — Organizacyjno-Szkoleniowy zawiera głównie materiały dotyczące organizacji i szkolenia policji; znaleźć też tu można rozkazy Komendy Głównej Milicji Ludowej z lat 1918-1919 (sygn. 82-156). Akta Wydziału II — Gospodarczego informują o sprawach budżetowych, zaopatrzenia i płac (sygn. 171-240), zaś akta Wydziału III — Personalnego to głównie teczki personalne i wykazy funkcjonariuszy policji (sygn. 241-1103), z Wydziału IV — Centrali Służby Śledczej zachowały się akta referatów: kryminalnego (sygn. 1105-1229), rozpoznawczego (sygn. 1231-1261), rejestracyjno-pościgowego (sygn. 1262-1277), techniki śledczej (sygn. 1278-1283), policji kobiecej (sygn. 1284-1286a), referatu specjalnego (wykazy obserwowanych i notowanych przestępców kryminalnych i politycznych, sygn. 1287-1376), psów służbowych oraz referatu ogólnego, w którego aktach znajdują się głównie materiały dotyczące organizacji policji i instrukcje (sygn. 1413—1455). Akta Wydziału V — Dowodzenia Ogólnego podzielono na referaty: taktyczny (rozemieszczenie i działania kompanii rezerwy policyjnej, sygn. 1456-1479), specjalny (staże oficerów policji z zagranicy, sygn. 1480-1486), ogólny (sprawy personalne policjantów, sygn. 1487-1497). Już po zakończeniu inwentaryzacji (w 1960 r.) do istniejącego inwentarza pracownicy Archiwum MSW dołączyli następne dopływy akt (ostatni wpis pochodzi z 1975 r.). W tej grupie akt najciekawsze są raporty sytuacyjne z lat 1924-1926 (sygn. 1620-1622), raporty KGPP z lat 1920 i 1925 (sygn. 1638), rozkazy i sprawozdania Komendanta Policji Okręgu Warszawskiego z lat 1920, 1923-1927, 1931, 1934-1939 (sygn. 1639-1642), rozkazy tajne KGPP z 1939 r. (sygn. 1726) wreszcie materiały dotyczące działalności szkół policyjnych, głównie zaś Szkoły Szeregowych Policji Państwowej w Mostach Wielkich (sygn. 1741-1772).

Archiwum MSW przekazało także szereg zespołów, których dotąd AAN nie posiadało. Do najciekawszych zaliczyć można zespół akt Sztabu Głównego z lat 1919-1939. Część I inwentarza

książkowego zawiera informacje o aktach Referatu Studiów Ogólnych; są tu m.in. opracowania, komunikaty, meldunki, a przede wszystkim raporty polskich attachés wojskowych akredytowanych w poszczególnych państwach (sygn. 1-364). Część II informuje o aktach Samodzielnego Referatu Ogólnego (przydziały służbowe, opinie, odznaczenia oficerów Oddziału II, a także dane o obcych oficerach odbywających staże w Polsce, sygn. 1-13; wymiana wizyt wysokich oficerów — sygn. 14-26, wreszcie korespondencja attachés wojskowych RP, sygn. 27-95). W aktach Samodzielnego Referatu Traktatowo-Tranzytowego znajdują się materiały na temat rewindykacji polskich dóbr kulturalnych z Rosji (sygn. 1) oraz szereg konwencji i umów tranzytowych (sygn. 2-30). Akta Samodzielnego Referatu Ligi Narodów dotyczą m.in. Westerplatte, Gdańska, projektów rozbrojeniowych (sygn. 1-67).

Uzupełnieniem zespołu akt Sztabu Głównego jest zbiór akt nazwany przez archiwistów z Archiwum MSW „Attachés wojskowi RP przy rządach państw kapitalistycznych”. Akta te, zewidencjonowane w chaotycznym inwentarzu książkowym, pochodzą z lat 1919-1939 i mają rozmiary 535 jednostek, co stanowi ok. 18,5 m. W większości są to raporty i korespondencja polskich attachés wojskowych akredytowanych w Jugosławii (sygn. 1a-17, 135), Rumunii (sygn. 28-31, 137, 167), Turcji (sygn. 32-34), Czechosłowacji (sygn. 35-37a, 140), w Niemczech (sygn. 38-44, 136), we Francji (sygn. 45-53), w ZSRR (sygn. 54), w Austrii (sygn. 55-61, 142, 143), we Włoszech (sygn. 62, 138), na Łotwie (sygn. 63-81, 84, 85, 115), w Estonii (sygn. 82, 83, 86, 117, 141), w Finlandii (sygn. 87-99) i w Japonii (sygn. 104-114a). Informacje o obcych attache wojskowych akredytowanych w Warszawie znajdują się w teczkach sygn. 100-103. Następne jednostki zawierają raporty przedstawicieli polskich (też konsulów i posłów) w Królewcu, Bukareszcie, Londynie i Waszyngtonie (sygn. 117-159, 161). Wreszcie tecki 160/1 i 160/2 zawierają interesujące materiały na temat rokowań i umów w sprawach tranzytu wojskowego, głównie z lat 1920-1925.

Z tegoż archiwum AAN otrzymało akta urzędów wojewódzkich z lat międzywojennych w: Brześciu nad Bugiem, Lwowie, Łucku, Nowogródku, Stanisławowie, Tarnopolu i Wilnie. Żaden z tych zespołów nie przekracza kilkudziesięciu jednostek; ich treść to w większości sprawozdania i meldunki o organizacjach wyrotowych, stanie bezpieczeństwa i działalności administracji miejscowej. Faktycznie jednak większość tych akt pochodzi z registratury przedwojennego MSW i winna być włączona do zespołu akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1918-1939.

Na początku 1990 r., wobec rozwiązania się PZPR, Archiwum Akt Nowych przejęło wszystkie dostępne akta i zbiory, zarówno te znajdujące się w Centralnym Archiwum KC PZPR, jak i materiały przechowywane w registraturach i szafach poszczególnych wydziałów KC PZPR. Zbiory zgromadzone przez CA KC PZPR, w większości uporządkowane, składały się z niemal 500 zespołów (grup zespołów, zbiorów tematycznych itp.) o rozmiarach 1,8 km. Informacje o zespołach i zbiorach z okresu do roku 1948 można znaleźć w przewodniku po CA KC PZPR, wydanym drukiem w grudniu 1989 r.⁷ Największe rozmiary ma zespół akt KC PZPR z lat 1948-1990, liczący ok. 1,5 km (ok. 150 tys. jednostek), z czego jedynie ok. 300 m (13 tys. jednostek) została opracowana i opisana w inwentarzu kartkowym. W chwili obecnej w AAN trwa intensywna praca nad pozostałymi aktami tego zespołu. Sporządzony przez personel CA KC PZPR inwentarz kartkowy obejmuje akta KC PZPR z lat 1948-1981, jednak ogromna większość akt pochodzi z lat 1948-1970. Opracowaną część zespołu podzielono na 39 grup, odpowiadających poszczególnym wydziałom bądź rodzajom dokumentów. Grupę oznaczoną rzymską cyfrą I tworzą materiały zjazdów partyj-

⁷ Centralne Archiwum KC PZPR. Przewodnik po zasobie akt do 1948 r. (Stan na 31 XII 1986 r.), Warszawa 1989.

nych z lat 1948-1975 (teczki 1-166). Kolejne działy obejmują: posiedzenia plenarne KC z lat 1949-1970 (sygn. II, t. 1-54), akta Centralnej Komisji Rewizyjnej z lat 1953-1963 (sygn. III, t. 1-24) i Biura Politycznego z lat 1954-1963 (sygn. IV, t. 1-23). Najbardziej różnorodne i ciekawe materiały znajdują się m.in. w aktach Sekretariatu KC; tak np. zachowało się kilkanaście teczek dotyczących wyborów sejmowych 1952 r. oraz prowadzonych jednocześnie prac nad przygotowaniem nowej konstytucji (okólniki, meldunki z terenu, listy kandydatów, materiały Komisji Konstytucyjnej, Państwowej Komisji Wyborczej i Ogólnopolskiego Komitetu Wyborczego Frontu Narodowego, sygn. V, t. 103-117), jednateczka zawiera materiały dotyczące realizacji uchwały rządu ze stycznia 1953 r. w sprawie zniesienia kartek i drastycznej podwyżki cen (tezy propagandowe, instrukcje i okólniki do sekretarzy wojewódzkich, meldunki z terenu, sygn. V, t. 151). W aktach kancelarii sekretarza KC Franciszka Mazura znajduje się wiele raportów i informacji przesłanych przez MSZ i polskie placówki dyplomatyczne w latach 1950-1955 na temat sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej poszczególnych państw (sygn. Vb, t. 1-96), warto tu dodać, że w aktach Wydziału Zagranicznego KC tego typu materiały są rzadkością (przeważają tam informacje personalne i sprawozdania z działalności POP PZPR, przy polskich placówkach dyplomatycznych). Wiele interesujących materiałów zawierają akta kancelarii W. Gomułki: są tu m.in. materiały z 1965 r. w sprawie ocenzurowania książki W. Żukrowskiego *Kamienne tablice* (sygn. V, t. 609) i usunięcia z partii prof. L. Kołakowskiego (projekt listu do egzekutyw wojewódzkich komitetów partyjnych, informacje o poglądach w tej sprawie środowisk naukowych i literackich; rok 1966, sygn. V, t. 656). Wiele informacji przynoszą także protokoły z posiedzeń Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej z lat 1948-1975 (sygn. VI, t. 1-65). Najwięcej akt zachowało się w kancelarii Wydziału Organizacyjnego (ponad 5 tys. teczek); dużą grupę stanowią tu sprawozdania i protokoły przesyłane przez komitety wojewódzkie partii w latach 1948-1954; Akta Wydziału Nauki i Oświaty z lat 1949-1970 liczą ponad 650 teczek i dotyczą m.in. wyższych uczelni. Tak np. znajdują się tutaj informacje o relegowanych studentach (z lat 1951-1953) z Akademii Medycznej w Białymstoku oraz UMCS i KUL w Lublinie (sygn. XVI, t. 70, 85). W aktach Wydziału Kultury z lat 1949-1959 przeważają materiały dotyczące spraw personalnych, organizacji imprez i wystaw. Tak np. w teczkach sygn. XVIII-130 znajdują się wykazy pracowników resortu kultury pozostających „w nomenklaturze” KC PZPR w latach 1955-1956; na temat zjazdu Związku Literatów Polskich w roku 1959 informują teczki XVII-245, 246, zaś o walnym zjeździe Związku Polskich Artystów Plastyków — teczki XVIII-248, 249.

Pozostałe wydziały i komisje zawierają także wiele ciekawych dokumentów, chociaż niekiedy są one w znacznym stopniu zdekompletowane. Stosunkowo pełny jest materiał zinwentaryzowany w Wydziale Propagandy i Agitacji z lat 1949-1970 (1130 teczek) i Wydziale Rolnym, ale tylko dla lat 1949-1960. Inne wydziały posiadają znacznie większe luki: Przemysłu Ciężkiego (z lat 1952-1969), Przemysłu Lekkiego (1951-1970), Handlu i Finansów (1954-1956), Komunikacji (1949-1956), Administracyjno-Samorządowy (1949-1956), Komisje KC do Spraw Narodowościowych, Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego (1957-1959), Wydział Administracji (1960-1970), Wydział Kobiety (1949-1952), Wydział Prasy i Wydawnictw (1948-1971), Wydział Szkolenia Partyjnego (1949-1953), Wydział Historii Partii (1949-1957), Wydział Kadr (1949-1963), Wydział Ogólny (1949-1971), Wydział Socjalny (1955-1959), Wydział Handlu (1950-1954), Wydział Ekonomiczny (1949-1964). Wśród zachowanych akt innych komisji, referatów itp. najciekawsze są materiały Klubu Poselskiego PZPR z lat 1948-1976 (sygn. XXXII, t. 1-139).

Spośród przekazanych przez CA KC PZPR akt bez ewidencji w AAN wyodrębniono kilka zespołów i zbiorów, m.in. „Kolekcję akt różnej proveniencji z lat 1854-1986” (10,6 m; 469 j.). Prawdopodobnie materiały z tej kolekcji zostaną dołączone do innych zespołów bądź staną się podstawą do stworzenia w najbliższej przyszłości nowych zespołów. Kolekcja, prowizorycznie

zinwentaryzowana, zawiera m.in. listy (lub odpisy korespondencji) Róży Luksemburg (sygn. I/2), T. Rechniewskiego (I/4), F. Dzierżyńskiego („pamiętnik więźnia”, sygn. I/7, listy, sygn. I/9), A. Warskiego (I/9), J. Dąbrowskiego (I/12), J. Marchlewskiego (I/20-I/23), S. Grabskiego (wspomnienia, sygn. I/26), L. Kulczyckiego (wspomnienia, sygn. I/39), J. Meysztowicza (wspomnienia, sygn. I/49), J. Tuwima (I/59), A. Lampego (I/60, 61), K. Świtalskiego (odpisy listów J. Piłsudskiego, dokumenty i ich odpisy na temat legionów, polityki i sytuacji II Rzeczypospolitej, sygn. I/73-91), B. Sawinkowa (I/92), E. Osóbki-Morawskiego (pamiętniki, sygn. II/115-121), Z. Berlinga (pamiętniki, II/168-177). Materiały dotyczące działalności KPP, PPS i PPR zostaną wkrótce dołączone do odpowiednich zespołów istniejących w AAN.

W grudniu 1989 r. Archiwum MSW przekazało do AAN „akta byłych funkcjonariuszy Policji Państwowej, Korpusu Ochrony Pogranicza, Straży Granicznej i Straży Więziennej” z lat 1946-1952 (40,5 m; 3751 j.). Akta te zostały wytworzone przez Komisję Rehabilitacyjną przy Prezydium Rady Ministrów (działającą na podstawie dekretu z 22 października 1947 r. o dopuszczalności rehabilitacji osób zatrudnionych w policji i straży więziennej w czasie okupacji niemieckiej), Biuro Organizacji i Spraw Osobowych PRM (wykonywujące dekret z maja 1946 r. o obowiązku rejestrowania się b. funkcjonariuszy państwowych pod rygorem utraty praw nabytych przed 1 września 1939 r.) i Zakład Ubezpieczeń Społecznych (załatwiający formalności związane z emeryturami). Ten zbiór akt osobowych może posłużyć nie tylko do wydawania zaświadczeń, ale i do przeprowadzenia badań nad losami tej części funkcjonariuszy państwowych sprzed wojny, potraktowanych z dużą surowością przez władze PRL.

Interesujące materiały zawiera, zlikwidowany w 1990 r., Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie. Ten obszerny zespół akt z lat 1945-1990 liczy ponad 160 m (ok. 3800 teczek) i obrazuje dokładnie działalność cenzury w PRL. W części I zespołu (z lat 1945-1965) znaleźć można przede wszystkim sprawozdania z ingerencji cenzorskich w treść publikacji prasowych, książek, scenariuszy audycji radiowych, tekstów sztuk teatralnych i kabaretowych. Przy sprawozdaniach z reguły znajdują się cenzurowane teksty (wycinki prasowe, maszynopisy bądź szczotki drukarskie, rzadziej broszury i książki skonfiskowane przez cenzurę).

Cenzor kontrolujący „Gazetę Ludową” z 5 września 1947 r. zakwestionował artykuł pt. *Rekordziści węglowi* (za małe normy). Nie podobał mu się podtytuł a także fragment tekstu: „Jeżeli rekordziści w przemyśle węglowym przekraczają normy aż o 138,1%, to w takim razie normy dla górników są zbyt małe, zatem tegoroczne wydobycie węgla powinno plan w poważnym stopniu przekroczyć” (sygn. 6). W okresie „zimnej wojny” cenzura starała się tak spreparować informacje podawane do publicznej wiadomości, aby nie mógł ich wykorzystać obcy wywiad. Tak np. w artykule Stanisława Koniecznego opublikowanym 29 marca 1951 r. w czasopiśmie „Ekonomika i Organizacja” i zatytułowanym *Moje usprawnienia montażu łożysk kulkowych* wykreślono informacje, iż łożyska te są montowane w hucie w Stalowej Woli dla potrzeb przemysłu węglowego (sygn. 216). Dostało się także redakcji „Chłopskiej Drogi” za opublikowanie we wrześniu 1951 r. artykułu *Dlaczego chłopi w powiecie tomżyńskim słabo wywiązują się z premiowej sprzedaży zboża*. Reporter tej gazety stwierdził m.in., że najgorzej ta akcja przebiega wśród kierownictwa Samopomocy Chłopskiej i radnych w gminach (sygn. 216). Wydawany przez GUKPPiW biuletyn wewnętrzny „Sygnały” w numerze z 3 stycznia 1957 r. (a więc w okresie odwilży politycznej w Polsce) informował, że z programu „czerwone i marne” zgłoszonego przez Pracownię Satyryczną Architektów „Pineska” w Warszawie „zdjęto” szereg tekstów H. Kotarskiego, C. Kruszewskiego oraz J. Świącia. Ten ostatni napisał m.in. utwór pt. *Na swojską nutę*, w którym czytamy m.in. „Przyjaźń wiecznym jest uczuciem/ nikt tu się nie myli/ my przyjaźni mamy miesiąc/ dłużej ani chwili”, sygn. 594.

Okres względnego złagodzenia cenzury szybko się skończył — symbolem zmian było zawieszenie pisma „Po prostu”; prasie zakazano nawet informowania o tym fakcie czytelników (por. ingerencję cenzury w felieton „Gazety Robotniczej” z 12 X 1957 r., sygn. 594). Zamieszczone w „Tygodniku Powszechnym” z 18 czerwca 1961 r. przemówienie posła Stanisława Stommy, wyrażającego opinię swego koła sejmowego wobec exposé premiera J. Cyrankiewicza, zostało przez cenzora pozbawione szeregu zdań, m.in. skreślono w druku fragment dotyczący stosunku państwa do Kościoła: „... trzeba jednak obiektywnie popatrzeć też na sytuację Kościoła. Państwo ma w ręku ogromny aparat; jest on zwłaszcza potężny w państwie socjalistycznym, które ma w ręku całą gospodarkę. Dość powiedzieć, że przecież państwo socjalistyczne jest jedynym pracodawcą. Daje to władzy państwowej ogromną przewagę. Chodzi o to, aby władze nie nadużywały tej przewagi” (sygn. 680).

Cenzurowano także, chociaż nie tak drobiazgowo jak prasę codzienną, wydawnictwa popularnonaukowe i naukowe. Niektóre książki były dokładnie kontrolowane, inne tylko pobieżnie (ze względu na mały nakład i specjalistyczną tematykę). Tak np. *Mały słownik pisarzy polskich* przygotowywany przez „Wiedzę Powszechną” w 1962 r. w wyniku ingerencji cenzury musiano zubożyć o szereg informacji, m.in. cenzura wykreśliła: wzmiankę o pracy Witolda Wirpisy w redakcji „Po prostu”, zaś w notatce o Wiktorze Woroszylskim zdanie: „... w tomiku «Z rozmów 1955» przeprowadził żarliwy rozrachunek z zakłamaniem i cynizmem politycznym, obyczajowym i światopoglądowym”. Natomiast autorom książki historycznej *Polska w latach I wojny światowej* zakwestionowano kilka zdań, m.in. o szczególnie niechętnym stanowisku SDKPiL wobec haseł narodowych (cenzor skreślił słowo „szczególnie”). Gwoli prawdzie stwierdzić też należy, że niekiedy cenzorzy występowali także w roli korektorów niechlujnie zredagowanych tekstów i prostowali oczywiste błędy gramatyczne bądź faktograficzne. Tak np. w roczniku *Ziem Zachodnich i Północnych „Na ziemi ojców”* przygotowanym do wydania w 1962 r. przez Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich zamieszczono fotografię W. Ulbrichta informując, że jest to O. Grotewohl (sygn. 756).

Część II zespołu GUKPPiW zawiera akta z lat 1966-1990 o podobnej tematyce; są tu ponadto sprawozdania okresowe wojewódzkich urzędów kontroli prasy, publikacji i widowisk. Część III obejmuje korespondencję z wydawcami (wnioski o zezwolenia na wydawanie prasy, czasopism i książek, a także prośby o zgodę na zmiany w wydawanych już publikacjach). Wydawcy o nastawieniu „prorzadowym” przeważnie otrzymywali odpowiedzi pozytywne (por. korespondencję z Agencją Wydawniczą „Ruch”, sygn. 3538). Inaczej traktowano już niewielkie organizacje społeczne bądź prywatne przedsięwzięcia hobbystów nie pozwalając im na konkurencję z państwowymi monopolistami wydawniczymi. Dlatego też m.in. odmówiono zezwoleń: Klubowi Fantastyki „Fikcja” na wydawanie swego biuletynu (sygn. 3528), Śląskiemu Towarzystwu Filmowemu w Katowicach planującemu publikowanie magazynu filmowego „Po seansie” (sygn. 3529), Ryszardowi Pienkowskiemu z Łomianek pragnącemu wydać „Tematyczne zbiory przepisów prawnych” (sygn. 3531), czy wreszcie Jackowi Długołęckiemu z Gdańska Oliwy bezskutecznie starającego się o zezwolenie na wydanie „Niezakazanych piosenek” (sygn. 3532). Szczególnie ostro zwalczano inicjatywy wydawnicze Kościoła oraz opozycji.

Likwidacja w roku 1990 Akademii Nauk Społecznych w Warszawie spowodowała przekazanie do AAN nie tylko wszystkich akt tej uczelni (wraz z materiałami niearchiwalnymi kwalifikującymi się do wybrakowania), ale i materiałów wytworzonych przez jej poprzedniczki z lat 1944-1984. Ten zbiór zespołów został, jeszcze w ANS, nazwany: „Archiwum Szkół Partyjnych”. Zbiór liczy 438 m, co stanowi ok. 21 tys. jednostek i zawiera materiały powstałe w wyniku działalności Centralnej Szkoły PPR w Lublinie (przeniesionej następnie do Łodzi) z lat 1944-1948, Centralnej Szkoły PZPR im. J. Marchlewskiego w Łodzi (potem w Warszawie) z lat 1949-1957, Szkoły

Partyjnej KC PZPR w Warszawie (tzw. dwulatki) z lat 1948-1957, Instytutu Kształcenia Kadr Naukowych (Instytutu Nauk Społecznych) przy KC PZPR (1949-1957), Wyższej Szkoły Marksizmu-Leninizmu przy Instytucie Nauk Społecznych w Warszawie (1954-1958), Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR w Warszawie (1957-1968) — tzw. WSNS I, Centralnej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR w Warszawie (1968-1971), Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR (1971-1984) — tzw. WSNS II. Akta wszystkich tych szkół są na ogół dobrze uporządkowane, mają spisy zdawczo-odbiorcze oraz kartoteki. Jednak treść akt jest dla badaczy mało ciekawa; zdecydowanie przeważają akta personalne i finansowe, plany pracy i sprawozdania statystyczne. Najwięcej istotnych informacji przynoszą natomiast protokoły posiedzeń rad wydziałowych.

Nieco wcześniej AAN pozyskało akta Komitetu Centralnego Związku Młodzieży Socjalistycznej w Warszawie z lat 1957-1976 (Biuro Prezydyjne, Wydziały: Organizacyjny, Młodzieży Robotniczej, Młodzieży Szkolnej). Zespół ten (35 m; 1500 j.) zawiera znaczną ilość makulatury, druków propagandowych, broszur itp. Lepiej opracowany przez archiwistów zakładowych jest zespół akt Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego z lat 1982-1989, liczący 9 m; co stanowi 250 j. Zachowały się tu akta Komisji Inicjującej, Tymczasowej Rady Krajowej PRON, Rady Krajowej PRON i poszczególnych wydziałów Biura PRON w Warszawie.

Inny charakter mają akta Centrum Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej z lat 1960-1990 przekazane przez CİNTE w 1992 r. (30 m czyli ok. 500 jednostek). Znaleźć tu można m.in. informacje, mikrofiszę i biuletyny na temat kongresów, zjazdów, wystaw oraz treści prac doktorskich i habilitacyjnych. Równie ciekawe materiały znajdują się w aktach Instytutu Kształcenia Nauczycieli z lat 1972-1990 i działającego w ramach tego samego resortu Centralnego Ośrodka Metodycznego Nauczycieli (1952-1972). W aktach IKN (21,5 m; ok. 1100 j.) zwracają uwagę informatory, scenariusze, referaty i taśmy magnetofonowe Nauczycielskiego Uniwersytetu Radiowo-Telewizyjnego, a także opracowania, referaty i wydawnictwa dotyczące organizacji pracy dydaktycznej i naukowej. Zespół COMN jest nieco mniejszy, ale zawiera także szereg materiałów przydatnych dla nauczycieli.

Grupa zespołów akt Instytutu Badań Problemów Młodzieży w Warszawie z lat 1973-1991 (30,5 m; ok. 2000 j.) może zainteresować socjologów i historyków ze względu na przechowywane tam raporty i opracowania naukowe. Natomiast zespół akt Instytutu Programów Szkolnych z lat 1972-1990 (12 m, co stanowi ok. 1200 jednostek) zawiera m.in. programy i projekty zmian programowych w szkołach i kursach wszystkich typów. Wśród nowo pozyskanych przez AAN zespołów akt stosunkowo najwięcej informacji biograficznych zawierają akta Komitetu Nagród Państwowych z lat 1948-1992 (32 m; ok. 2000 j.), gdzie znaleźć można dokumentację wniosków o nagrody dla osób posiadających zasługi na polu nauki, literatury i sztuki. Natomiast zespoły akt Głównej Komisji Kwalifikacyjnej przy Polskiej Akademii Nauk z lat 1960-1973 (18 m; ok. 6300 j.) oraz Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej przy Prezesie Rady ministrów z lat 1973-1985 (22 m; 683 j.) zawierają materiały pracowników naukowych, starających się o nadanie stopni i tytułów naukowych. Ze zrozumiałych względów większość tych akt jest udostępniana tylko do celów służbowych.

Wśród przejętych przez AAN w latach 1992-1993 akt ministerialnych stosunkowo najciekawsze są zespoły: Ministerstwa Energetyki i Energii Atomowej z lat 1975-1981 (10 m; 276 j.), Ministerstwa Handlu Zagranicznego i Gospodarki Morskiej z lat 1974-1981 (25 m; 872 j.), a także Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki z lat 1960-1978 (58,5 m; 3400 j.). Ten ostatni zawiera m.in. sprawozdania związków sportowych, których akta, w myśl obowiązującej ustawy archiwalnej, nie muszą już być przekazywane do AAN. Takie przepisy zmuszają archiwum do bardziej ostrożnego brakowania akt uznawanych do niedawna za „materiały niear-

chiwalne” — dotyczy to np. różnego rodzaju organizacji społecznych, zawodowych itp., które działają niezależnie, ale korzystając z dotacji poszczególnych państwowych urzędów centralnych zobowiązane są do składania sprawozdań.

Wśród niewielu archiwaliów rewindykowanych z Rosji w ostatnim okresie do AAN trafił jedynie „Zbiór dokumentów Instytutu Najnowszej Historii im. Józefa Piłsudskiego, (0,10 m; 7 j.) — są to w większości fotokopie bądź odpisy dokumentów osobistych, wspomnień i przemówień J. Piłsudskiego głównie z lat 1900-1935.